

Szabó Dezső: A magyar Káosz

Elgondolkodtató dolog, hogyha olyan valaki állít össze vaskos gyűjteményeket egy író munkáiból, akinek kategorikus véleménye szerint azok olvashatatlanok, helyük az irodalomtörténet süllyesztője, s azzal hívja fel még előszavában is az olvasó figyelmét a szerző „értékeire”, hogy egykori hatásáról szólva közli: „agitációja és elméletei még annyira sem képesek behatolni a magyar társadalom szélesebb rétegeibe, mint Franciaországban egy Maurrasé, vagy Romániában egy Iorgáé”. Az sem kevésbé különös, hogy egy 1990-ben megjelent kötet előszava 1985-ből datálódik. Akkor talán még indokolt volt a kötetbe sorolt szövegek kiadásának körítése a pamflet-mesével, hiszen ez a műfaji besorolás alkalmas arra is, hogy a hatálya alá eső írások jelentését kétségbe vonja, komolyanvehetőségüket megkérdőjelezze — de legalábbis kódósítsen. Tegyük fel: a megjelentethetőség érdekében. A kiadás tempója azonban mindezt nem igazolja. A vaskos válogatás aztán közöl alapvetően fontos írásokat, amelyek mind a szerző, mind tárgyak szempontjából, s főként koruk megértéséhez nélkülözhetetlenek. Mindez fájdalmasan jellemzi a magyar könyvkiadás és művelődéspolitikája egy bizarr korszakát, aminek tanulságait még hosszú ideig nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mért nem is olyan régen még igencsak örülnünk kellett volna, hogy a Szabó Dezsőt sújtó szilencium bármilyen módon oldódik, s hogy ily módon alkalom kínálkozik a körülötte gomolygó kérdéskör — ki tudja, hányadik — újragondolására. Vagyis, nem egyszerűen egy könyvről, pamfletekről, publicisztikáról van szó, és még csak nem is Szabó Dezsőről, az íróról vagy közíróról, az ideológusról vagy jelenségről.

Még az elmúlt évtizedek akár jó átlagának megfelelő ismereteivel felvértezett olvasója is aligha értheti meg, hogy Szabó Dezső hogyan válhatott egy korszak ifjúságának bálványává, talán legjelentősebb világnézeti érjesztőjévé, ha beéri a *Pamfletek* alcímet viselő, *A magyar Káosz* címmel megjelent kötet lapozgatásával. Ez azonban nem minősíti sem őt, sem Szabó Dezsőt, de még a válogató Nagy Pétert is alig. Mint ahogy látni fogjuk, sokkal inkább a múltunkhoz-önmagunkhoz való viszony egészéből következik, annak zavaraira utal, és szinte kényszerít arra, hogy mindazt, ami ebbe a kérdéskörbe tartozik, a legegyszerűbb napj és a legelvontabb egzisztenciális kényszerűségek jegyében próbáljuk meg újragondolni.

A kötet bevezetőjének definíciója szerint a pamflet „politikai fegyver irodalmi formában. Gúnyirat: de sosem csak a gúnyolódásért, hanem mindig valami ezen túlmutatató célért; általában a politikai ellenfél eljárata, kigúnyolása, hangulati-erkölcsi megsemmisítése érdekében...” Azt persze nem tudom, hogy a *kigúnyolás* úgy általában mennyiben mutat túl a *gúnyolódó gúnyirat* céljain, a meghatározással azonban nagyjából egyetérthetünk. Ami persze okozhat némi gondot a kötet megítélésében, mert az irodalmi forma nem feltétlenül jellemző a válogatás túlnyomó részére, hacsak a publicisztikát nem soroljuk fenntartás nélkül az irodalmi műfajok közé.

Ha Németh László több mint hat évtizede írt tanulmányában épp olyan súllyal foglalkozhatott a Szabó Dezső-recepció kérdésével, mint tulajdonképpeni tárgyával, akkor

ma, amikor a mű és problematikája nem csak a módszeres kiírtás által került a köztudattól távol, alighanem fokozottan érvényes lehet az ilyen megközelítés. És ehhez óhatatlanul szembe kell nézni az elmúlt két év kopernikuszi fordulatának következményeivel, amelyek a magyar szellemi élet számára csak hosszabb idő alatt teljesíthető feladatokat hoztak, annyi más mellett a magyar történelem szellemi hagyatékának — és ha lehet ilyesmiről még beszélni — értelmének végiggondolásában is. Ennek a folyamatnak része a Szabó Dezső-életmű megmértése is, hiszen az általa kifejezett problematika már genezisében is szorosan összefüggött ezzel a feladattal, ami voltaképpen a XX. századi magyar szellemi élet középponti kérdése is.

Az elmúlt négy évtized számára Szabó Dezső életműve mindenekelőtt valamiféle gyanús szellemi dugárúnak számított, amire még a kötelező elmarasztalás kontextusába ágyazottan hivatkozni is többé-kevésbé botrányosnak számított. Voltaképpen érthető volt ez, mint ahogyan az akkori kanonizált gondolkodási rendszer annyi más érthetetlen posztulátuma. A gondosan fölépített üdvösség mítosz, a maga történeti bázisának marxizáló—leninizáló, de mindennapjaiban inkább „nemesdezsőizáló” szövegét nem lehetett kitenni annak a kockázatnak, hogy bárhol megbomoljék benne akár egyetlen szál is: mert ez, mint ahogyan aztán be is következett, óhatatlanul az egész felbomlásának veszélyét idézte föl. Magától értetődő tehát, hogy ez a szövevény nem viselhetett el semmiféle Szabó Dezső típusú notórius igazmondót, akinek pusztán életformája, az általa kínált magatartásminta eleve rendszerellenes izgató.

Ilyen közegben Szabó Dezső ismerete már önmagában is egyfajta állásfoglalást jelentett, s ennek folytán a róla való megnyilatkozások különös jelentést kaptak, s a Szabó Dezső-jelenség hatványozottan vált olyan effektussá, amihez Szabó Dezsőnek csak igen csekély köze volt. Kikerült abból a körből, amelybe a szellemi módon megközelíthető értékek tartoztak, jószerint csakis ideológiai viszonyba lehetett vele kerülni. Az efféle leszűkítettség pedig, megtapasztalhattuk, őt, butít és nyomorba dönt. Mert a hivatalos elutasításon kívül jelentette a „hívek” kritikát nem ismerő, a vallásos rajongásig is eljutó ábrándrendszerét, sőt rendszereit is. Ezek között voltak és vannak olyanok is, amilyenek a maguk kizárólagosságra törekvésével éppenséggel az élesen elutasított, bolsevik típusú magatartásformával rokoníthatók. A Szabó Dezső-képek meglehetősen széles spektrumban szóródtak tehát az elmúlt évtizedekben is, és ennek megvoltak a korábbi előzményei. A nyilvánosság hiánya azonban a szektás vonásokat erősítette meg, ami ma már azt is indokoltá teszi, hogy Szabó Dezsőt a híveitől védelmezzük. De elmúlt az az időszak, amikor nem lehetett máshogy érezni, mint ahogyan — merőben más körülmények között — egykor Németh László: „Aki ma Szabó Dezsőt támadja, sötétebb erők önkéntelen cimborája.”

A Szabó Dezső-kérdés ugyanis nem négy, hanem vagy hét évtizede egyike a magyar szellemi élet centrumát feszítő, szimbolikus jelentőségű problémáknak. Aminek döntő oka, hogy nála mélyebben alighanem senki sem élte át, s elszántabban senki sem képviselte és gerjesztette mindazokat a mítoszokat, amelyek a magyar társadalomban a modernizáció korában felgyűltek. Meglehetősen reflexszerűen szokás ezeket torzítani, negatív jelentőségűnek, netán bűnösnek és más ilyesminek nevezni, és nem is minden alap nélkül. De az is közhely, hogy minden mítosznak megvan a maga valóságalapja, s hogy a mítosz a maga irracionális, homályos és olykor csökevényes formájában mégis utal a realitásra, segít a nem tudott dolgok artikulálásában, felold bizonyos antagonizmusokat, s alkalmasint segíthet túlélni másként reménytelen helyzeteket. Mindezt az utókor és a kívülálló értelmezheti és értékelheti a maga szempontjai szerint. A jelenség lényegéhez azonban csak akkor férközhet, ha a mítosz annak tekinti, ami: konkrét és elvont elemek, racionális és irracionális motívumok sajátos elegyének. A Szabó Dezső-életmű kulcsa az a mítosz, amely igen nagy részében a magyar nemzeti identitás meghatározó eleme is — és talán éppen emiatt lehetett Szabó Dezső is olyan következetesen félreszorított szereplője a magyar közelmúltnak. Hogy a kisebbség joga az élethez az, hogy különb — Németh Lászlónak volt egyik legfontosabb tétele, az ő életének volt az egyik

legfontosabb ihletője. Tartalmát tekintve azonban nem valamiféle felsőbbrendűség-eszme fejeződött ki ebben, hanem a legyőzöttek utolsó, immáron gyetlen menedéke. Ugyanebből az ethoszból bomlik a magyarság kényszerű önszerelme, a Szabó Dezső-i fajiság. Lehet hosszan elmélkedni e tragikus pályát bejárt kategóriáról, a legkülönbözőbb fajfogalmakról, értelmezésekről, hiszen abban, ahogyan ez a Szabó Dezső-i nyelvben megjelent, a kor eszméinek, zsargonjának nem kis szerepe volt. Annak az életérzésnek azonban, amit valójában kifejezett és amivel valójában hatott, térben és időben máshol voltak a gyökerei. Elég Adyra utalni, akinek spirituális élménye a tragikus magyarságról Trianon után nyert igazán összetett jelentést, mert minden másnál meggyőzőbben fejezte ki, hogy az nem önmagában, hanem a hozzá vezető úttal együtt feldolgozhatatlan tragédia. Ebben a formában olyan kihívás, amelyre nincs adekvát válasz. Ami ilyennek tüntette fel magát, az racionális elemei, konstruktív szándéka dacára csakis velejéig doktriner lehetett. Szabó Dezső nagy konstrukcióival is ez volt a helyzet. Hiába ragadta el a korhangulat, hiába ragadta meg ő a korhangulatot — végül, a tömeghatás ellenére is izolált maradt. De ezzel együtt mégis teremtett valamiféle kapcsolatot az (egyébként mélyen megvetett) régi Magyarország szellemi-gondolati nemzet- és történelemképe és az új helyzet kijelölt feladatok között, mert a tradicionális értékrendbe ágyazva fejtette ki elképzeléseit.

A Szabó Dezső-i világgépben, amelyik egyaránt kifejeződött szépírói és esszéisztikus formában avagy publicisztikában, a Végzet és a vele szembeszegülő heroikus akarat ütközik össze, a mindezt mozgató realitás a legdirektebb megjelenési formák ellenére csak közvetve hat. A példa és a program erkölcsi, a megújulás, az újjászületés forrása ennek megfelelően szellemi. Mert a *valóságban* — és ez már Szabó Dezső idejében is évszázados hagyomány — még az optimista korokban is alig van, avagy éppenséggel *nincs remény*. Mindez persze nem csak a *magyar mítosz* jellemzője, hanem a szélesebb értelemben vett régióé, és nem egyszerűen a függőség, hanem az ennek okát jelentő elmaradottság miatti kisebbségi érzés következménye, amit csak a düh és a gyűlölet enyhíthet. Ami, ha valós tárgyát találja meg, akár pozitív történelmi erővé is válhat. Ez a kétarcúság szinte valamennyi Szabó Dezső-íráson otthagynya a nyomát, innen és a tehetetlenség érzéséből származik az a mindig jelenlevő izzás, ami időről időre fellobogva a legjobban végül is őt égeti.

Mert Szabó Dezső valójában olyan későn jött, legyőzött romantikus, akinek minden reménye a legsötétebb kétségbeesést táplálja, s aki ennek ellenére újjáélesztett hitét keserves teherként hordozza. Adynál ez az életérzés a mondanivaló részévé válik, Szabó Dezsőnél azonban csak magyarázat. Mindezt a vele együtt vergődők kevésbé érzékelik, a közös alapélmények, a *magyar mítosz* közös vallása feloldja a rendszerében érzékelhető görcsöket. A mai olvasó azonban kiábrándult és kritikus, és főként a retorikát gyűlöltették meg vele. Nem hibáztatható, ha a mítosz és praxis egymásnak feszülésében nem az elszántság hősiességét, hanem a Don Quijote-izmus kétségbeesettségét érzékeli. Csakhogy ezt többnyire nem jódozgatásban és nem azért teszi, mert bármiben is meghaladhatta volna Szabó Dezső szentenciáit. Értetlensége jobbadán annak a fel nem ismerésében gyökeredzik, ami Szabó Dezső számára létfontosságú volt. Egyszerű volna azt mondani: mindez elavult. Csakhogy nap mint nap szembesülnünk kell olyan konfliktusokkal, amelyek szoros összefüggésben vannak e gondok félresöpprésének könnyedségével, legyen szó népesedésről és adórendszeréről, polgárosodásról és földkérdésről, tradíciókról és Európáról. Lehet, sőt bizonyos, hogy az általa is fölvetett kérdésekre adott válaszok jelentős része mára érvényét veszítette — de fél évszázad távlatából ez még akkor is természetes, ha a kérdések megmaradtak. Ami éppen aktualitását bizonyítja, hiszen történelmi problematikánk általa vázolt szerkezete máig alig változott, még ha megjelenési formája látványosan módosult is. Ezt az aktualitást erősíti meg szenvedélyes igazságkeresésének példája, a tekintet nélküli bátorság, a szinte kibogozhatatlanul összekuszálódott sorskérdések megoldásáért vívott küzdelme, a megoldás felé vezető úthoz zsákutcáival is segítő nyugtalansága. A magyar mítosz, ez az elsősorban irodalmunkat egységgé szervező szakrális „tolvajnyelv” óriási erejű mozgató, amely önmagát magyarázza. Aki nem vállalja, éppen úgy nem igazodhat el itt, mint aki nem tud kilépni vonzásköréből.

A Szabó Dezső-életmű organikus hibája, hogy belső iránya 1919 táján megfordul. A totális összeomlást követően nem a valóság alapján közelít a mítoszhoz, hanem — jöllehet, az értelmezhetőségét elvesztett, kompromittálódott történelem folytán — a valóságot próbálja a mítoszhoz, mint a folytonosság utolsó őrzőjéhez igazítani. Ez pedig világlátása beszűküléséhez, hibás politikai döntésekhez vezet. A meg nem alkuvás bosszulja meg magát: a hamis alternatívák közt nincs optimális döntés. Ráadásul, akinek személyiségében olyan mélységes lírai következetesség dolgozik, mint Szabó Dezsőében, aligha van módja arra, hogy kényszerpályájáról kiszabaduljon. Ehhez ugyanis nem csak alkalmas szövetségesek, hanem méltó ellenfelek is kellenek. S ha az előbbiből még akadt volna is, az utóbbi nem adatott meg neki. Ezen próbált meg azzal segíteni, hogy megpróbált teremteni magának, ha úgy adódott, akár potenciális szövetségesekből is. E szempontból nem a korabeli hatalommal folytatott polémiai, avagy a történelmi sülyesztőre már fogantatásakor megérett szélsőjobboldal elleni dörgegelmei a legtanulságosabbak, hanem az, ahogyan olyan korszakos jelentőségű írótlárs ellen támadt, mint Babits Mihály.

Mert amilyen brutálisan igazságtalan s ehhez a szellemtelenségig szellemes ítéltkezése, annyira pontosan jellemzi azt a karaktert, ami kétségkívül Babitsé. Amilyen pontosan méri be — mondjuk — egyik korai tanulmányában Berzsenyit. Csakhogy amíg Berzsenyiben a rokonleket üdvözli, addig Babits mássága fölött triumfál. De ha — ahogyan (mondjuk) József Attila esetében szoktuk — eltekintünk a majdhogynem gyalázkodó hangnemtől — igaz, ő maga szolgáltattott elégtételt, s az ő hatására (akkor!) nemigen fordult senki úgy szembe Babitscsal, mint ahogyan Szabó Dezsőére (mondjuk) József Attila —, akkor aligha vitatható, hogy a *Halálfiái* minden irodalomtörténeti jelentősége dacára nagyon rossz regény, és éppen a Szabó Dezső által ádá gyönyörűséggel sorolt okok miatt. Ha az ítéletet el is tudom fogadni, a magatartást nem, még akkor sem, ha az élesnyelvűséget, a szellemi elszántságot, mindazt, ami *teljesítmény* — a teljesítménynek kijáró elismeréssel nézem. Mert az a valósággal érzéki öröm, ahogyan a regényt kivégzi, azt is jelzi: ha történetesen remekmű, akkor is hasonló támadásban lenne része. Szabó Dezső a maga mássága jogán a másokét zárja ki. Ennek pedig óhatatlanul az ellenfelek fantomizálódása a következménye, persze, főként Szabó Dezsőé.

De talán bizonyos korlátok között még az is tudomásul vehető, hogy mindenki ellenség, aki más, ha viszonyítási pontja nem csak Szabó Dezső volna. Mert jöllehet, bőségesen adatolható, hogy valóságos és csak akként kezelt ellenfelei, az értéktelenség és az érték között határozott különbséget tett, írásaiban ezek homogenizálódtak. Alkalmasint azok kaptak nagyobb pofonokat, akiket — úgy-amúgy — többre becsült. Gondoljunk például arra, ahogyan Tamásinak rontott.

Mindez jelzi: szövegeit nem szabad szó szerint venni — aminél súlyosabbat nemigen lehet íróberről mondani. Az ő esetében azonban ez nem pontatlanságot jelent, hanem részben azt, hogy a szavak megváltoztatták az értelmüket. És azt is, hogy a mögöttük álló mítosz is megfejtendő. Legvégül pedig, hogy a valóság mindig a szavak mögött van, még a legegzaktabb fogalmazás esetében is. Tehát a Szabó Dezső esetében olyan kötelezően elvégzendő dekódolás nem kimagyarázkodást jelent, hanem szándéktalanul is része a műnek. Ez az ára annak, hogy igazságait és tévedéseit megkülönböztessük, és mert valóban nagyformátumú alkotóról van szó, mindkettőre szükségünk van. Szabó Dezsőt olvasva sokszor érzem úgy, hogy hagyatékának ez a dekódolási kényszer is szerves része, mert egy olyan elsüllyedt szellemi birodalomra is figyelmeztet, aminek ismerete nélkül a magyar történelem és szellemi élet folyamatainak jelentős része nem értelmezhető pontosan. Vagyis függetlenül attól, hogy a megfejtett szövegek mennyi érvényes igazságot hordoznak, a megfejtés folyamata önmagában is rendkívül fontos tanulságokat kínál. Mindenekelőtt azzal, ahogyan fölhívja a figyelmet arra, hogy a történelem üzeneteit mindig valami hasonló módon értelmezni kell, vagyis a tárgyi és nyelvi elemek mögött van egy elevebb, élő és lüktető, sokarcú valóság, amiről mindez tudósít. De csak egy nézőpontból, s így

a legobjektívebb információ sem illeszthető annak a helyére, amiről tudósít. Márpedig a modern emberben minden korábbinál nagyobb a hajlam az ilyen összetévesztésre. Maga Szabó Dezső voltaképpen ugyanígy a valóságért pöröl, még akkor is, ha alkalmanként ő is szem elől téveszti, amit bemutatni kíván. Elmulasztja ugyanis önmaga definiálását, s így nem jelöli ki pontosan azokat a koordinátákat, amelyek az általa adott kép értelmezését megkönnyítenék. Az olvasó feladata ezek rekonstruálása, amihez kétségkívül szükség van egyfajta elfogadásra, azonosulásra is. Ez azonban nem jelentheti az írásainak tendenciáival való kritikátlan azonosulást, netán a teljes elfogadást. A személyiség és az írások világába való behatolás elképzelhetetlen a szuverén egyéniség megőrzése nélkül — s ez az általános feltétel Szabó Dezső műveivel kapcsolatban fokozottan érvényes: mert csak ez teszi lehetővé annak a széles sodrású folyamatnak a megértését, amelynek egyik utolsó nagy összefoglalója volt, s amit az eddigiek alapján, minden kaotikus vonása ellenére a *magyar mítosz*nak nevezhetünk. (Szépirodalmi, 1990.)

GRÓH GÁSPÁR

A megértés szolgálatában

KISS FERENC: CSOÓRI SÁNDOR

A nyolcvanas évek derekán — remélhetjük, nem végleg — elvesztette munkaképességét a kiváló irodalomtörténész és kritikus, Kiss Ferenc. Kismonográfiája Csoóri Sándor munkásságáról szisztematikusan írott pályaképnek tetszik, noha befejezetlen. Befejezetlen azonban tárgya is — Csoóri Sándornak több új kötete is megjelent a könyv utolsó fejezetének lezárása óta, s várhatók további vers- és prózakötetei. Nem kell töredékek, félkész műnek tartanunk ezt a tanulmányorozatot: fejezeteit a szerző maga rendezte sajtó alá, amikor még a váratlanul reá törő betegség előtt publikálta; tartalmilag is, stílusban is véglegesített formában olvashatók.

Maradéktalanul érvényesülnek tehát Kiss Ferenc tudományos és írói kvalitásai. Szenvedélyesen képviseli azt az irodalmi és művészeti irányzatot, amelyhez kezdettől vonzódik — a népköltésből táplálkozó, korszerűsége, modernsége igényes nemzeti líra és próza elkötelezettje ő, aki világirodalmi összefüggésekben is szemléli tárgyát. Kitűnő stilisztika, Illyés Gyula és Németh László követőjéhez méltóan láttató erejű értekező prózát ír. Hasznosítja esszéirodalmunknak azt a tapasztalatát, hogy az elemzés akkor győz meg igazán, ha nem csak fogalmilag pontos, hanem a befogadói élményt is közvetíti, s a személyesség hitelesítő pecsétjével jelöli meg mondandóját. Harmadik jellemzője a legfontosabbak közül, hogy irányzatkritikusként is megőrzi tárgyilagosságát. Ahogy Kosztolányi-monográfiája vagy Weöres Sándor-tanulmánya írásakor szinte a szemünk láttára vetkőzte le kiváló költőinkkel szembeni személyes averzióit, s mintegy felnőtt hozzájuk, úgy kedvenc költőjéről, Nagy Lászlóról, akárcsak most, Csoóriról szólva, számos kifogást felhoz a stílus, egy-egy sikerületlen — vagy annak vélt — mű ellen, s óvást emel, ha úgy látja, hogy az alkotói magatartás modorossá válik vagy a kísérletezői kedv tévutakra csábít.

Nem csupán arról van szó, hogy megőrzi minőségi elfogulatlanságát és igényességét, vagy hogy mindenáron hű akar maradni a szigorú és megvesztegethetetlen kritikus szerepéhez. A bírálókat is szolgálatnak tekinti, éppúgy, mint az értékek felmutatását. Szolgálja vele az egyetemes kultúrát, és szolgálja a költőt, akit nehezen kibontakozó alkotnak mutat be, ezért a kritikus — a szakma pedagógusaként — nem bízhatja mindenestül a zseni